

HET OVERGANKELIJK BEWUSTZIJN (deel I*)

De zijnsmodi van het overgankelijk bewustzijn en de relatie met wanen en hallucineren

door Prof. Dr. E. VERBEEK te Gent

Met het schrijven van dit artikel heb ik tweeërlei bedoeling, ten eerste een revisie van mijn opvattingen over wanen en hallucineren, zoals deze destijds door mij werden gepubliceerd (2), en ten tweede een aanvulling van de concepties inzake de sympathische en reflectieve zijnswijzen, zoals deze in mijn boek 'De Sympathische Mens' (1) werden beschreven. Doordat ik zal moeten teruggrijpen op deze gegevens uit vroeger jaren, zullen herhalingen onvermijdelijk zijn. Evenwel, doordat deze bekende gegevens in een nieuw verband worden geplaatst, krijgen zij een meerder of minder gewijzigde betekenis.

Voordat ik op de term overgankelijk inga, dient vooreerst opnieuw te worden toegelicht welke betekenis in deze conceptie wordt toegekend aan bewustzijn. Vooropgesteld kan worden, dat dit een zuiver empirisch psychologisch-psychiatrisch begrip is, en geen verband houdt met welk filosofisch bewustzijnsbegrip ook. Ook wordt niet bedoeld de reductie tot een psychische functie, zoals de vigiliteit. Bewustzijn in dit artikel omvat zeer veel meer, namelijk een wijze van zijn. Of nauwkeuriger gesteld, wijzen van zijn, zijnsmodaliteiten, en wel bewuste zijnswijzen. Stilzwijgend wordt daarnaast aangenomen een onbewustzijn, voorlopig in de zin van Freuds 'Primärvorgang'. Maar over dat onbewust zijn zullen in dit verband geen uitspraken worden gedaan.

Wat bedoelen wij met bewuste psychische persoonlijkheid? De Engelse term 'mind' geeft dit het beste aan. Het is moeilijk, ja onmogelijk hiervan een definitie te geven. Men geeft mijns inziens nog het beste 'mind' aan als de psychische macht tot mogelijkheden te verwezenlijken, tot communicaties, en het aan te geven met een onstoffelijk persoonlijk zijn.

'Mind' kent drie ordeningsprincipes, drie 'frames of mind', drie zijnsmodi, die de mens in staat stellen tot drie onderscheidenlijke vormen van communicatie. Deze zijnsmodi zijn:

- 1 het sympathisch zijn,
- 2 het waarnemende (ofwel genoemd het prereflectieve) zijn,
- 3 het reflectieve zijn.

Deze principes zijn als ordeningsstructuren steeds tegelijkertijd aanwezig, maar altijd domineert er een van deze drie over de beide andere. Al naar de behoefte kan er een wisseling van dominantie optreden, en één der beide op de 'achtergrond' werkende ordenings-

* Deel II wordt in 1973/2 gepubliceerd.

principes gaat domineren over de twee overige, en het eertijds dominerende principe 'verschuift' naar de achtergrond, omdat de intentionaliteit gewijzigd is. Dit fenomeen wordt door mij aangeduid met overgankelijk. Dit transitieve karakter der drie zijnsmodi staat er voor borg, dat indien een bepaalde kwaliteit van communicatie aanleiding geeft de zijnswijze adequater te doen zijn dan voorheen, nagenoeg zonder tijdverlies de meest passende zijnswijze op de voorgrond treedt. Alle drie ordeningsprincipes hebben een eigen ontwikkeling en onderscheidenlijke kenmerken. Ik wil deze schetsmatig uiteenzetten.

(1) *De sympathische zijnswijze* is de meest oorspronkelijke. De pasgeborene kan uitsluitend sympathisch beleven. Er is generlei beleving van gescheiden zijn van de andere mensen en van de omringende omgeving: de zuigeling leeft nog als één met de wereld, daarvan ongescheiden. Wat later in deze vroegste persoonlijke ontwikkeling is de ongescheidenheid aangevuld met een belevingswijze die meer en meer die van het ongescheiden-zijn gaat verdringen, namelijk die van het innig verbonden-zijn met anderen, met de wereld. Sympathisch zijn betekent een in hoge mate affectief bepaald *opgaan* in die wereld. Ook in het latere leven blijft die zijnswijze bestaan, ondergaat deze een ontwikkeling, al wordt ze doorgaans sterk overvleugeld door de beide zijnswijzen die later in de ontwikkeling zich differentiëren uit de sympathische zijnswijze.

In het sympathische is het verbonden-zijn het meest kenmerkende. Het eigene wordt opnieuw hecht verenigd, zoals het eens oorspronkelijk volledig het bewustzijn bepaalde, verenigd met het nu oneigene. Het sympathisch beleven is een bij uitstek persoonlijk, individueel beleven van communicatie, niet algemeen geldig, gebonden aan het ogenblik, dus gebonden aan het hier en nu en aan het voor mij alleen. Bij voorbeeld iemand gaat op in de muziek die hij actueel hoort.

De ontwikkeling van het gevoelsmatig verbonden zijn heeft zijn hoogtepunten in het kunnen liefhebben, en op een ander gebied, in het religieuze, in het geloven. Ook het vertrouwen heeft een sterke wortel in het sympathische principe. In het geval van liefhebben, van geloven en van vertrouwen heeft het verbonden-zijn van persoon en wereld zijn maximale ontplooiing bereikt, gekenmerkt door zelfovergave. Want zelfovergave is in de sympathische zijnswijze datgene wat primair gevraagd wordt. Ware liefde, ware overgave, werkelijk vertrouwen begint met zelf eerst te geven, zonder onmiddellijk te verlangen, laat staan te eisen, hierdoor liefde, aandacht, hulp en zo meer te zullen terug krijgen. Dat is een secundair gevolg. Wanneer iemand geeft om te krijgen, of te nemen, is dit geen liefde meer, maar meestal een stoornis in de sympathische ontwikkeling. De persoon blijft gefixeerd aan het zelfzuchtig-egocentrische, de meeste van zijn uitingen zijn baatzuchtig.

(2) *De waarnemende zijnswijze* — In de literatuur komt men de term prereflectief tegen, die min of meer aanduidt waar het bij dit principe om gaat. Namelijk het is geen reflexie, die intentioneel de richting aan geeft waarnaar deze zijnswijze streeft. Prereflectief is een ongelukkige term, die uitsluitend iets negatiefs aanduidt. Dat is niet zonder reden, omdat men veelal niet goed raad weet met deze zijnswijze. Wij zullen zien dat er veel meer over te zeggen valt dan alleen maar de aanzegging, dat het 'voorafgaat' aan het abstracts-reflectieve. Uit de negatieve aanduiding prereflectief komt vanzelfsprekend allerminst tot uiting van welke buitengewone betekenis deze waarnemingsmodus is. Het waarnemend zijn is de zijnswijze van actuele beleving, van onmiddellijke concrete ervaring. Het is de zijnswijze van concreta en realia, van empirische voorstellingen en waarnemingen.

Waar-nemen is het meest typische kenmerk van dit principe. Wat bedoelen wij hiermee? Niet het begrijpen, via het abstracte begrip zoals bij de reflectieve zijnsmodus, maar het is een *onmiddellijk* vatten van reële configuraties, een realisatie in de vorm van betekenis verlenen aan en betekenis ontvangen van 'Gestalten', van zinrijke relaties, die wij waar-nemen noemen. In één adem zouden wij moeten zeggen, het is tegelijkertijd waar-nemen en waar-geven. Want de term waarnemen drukt onvolledig uit dat het hier evenzeer gaat om zin-nemen, de toe-eigening van de wereld door de persoon, als om zin-geven, doordat wij de wereld constitueren door zin-geven. Zin-nemen en zin-geven zijn twee kanten van een zelfde geestesactiviteit, die deze 'frame of mind' is (4). Een wereld van zichtbaarheid, hoorbaarheid, tastbaarheid, van proef- en ruikbaarheid. Die wereld heeft het belevingskenmerk van *waar* te zijn, *zó* te zijn. Een wereld met een beleefde tijdelijkheid (temporaliteit) en een beleefde ruimtelijkheid (spatialiteit). En niet te vergeten een wereld van beleefde zinnelijkheid, die reeds zeer vroeg in de infantiele ontwikkeling ontluikt, en door Freud kinderlijke seksualiteit werd genoemd. Ten onrechte naar mijn mening. Het gaat hier niet om de ontwikkeling van de seksualiteit, maar om de ontwikkeling van de zinnelijkheid, in haar onder meer orale, anale en later genitale vormen. De huid-zinnelijkheid culmineert in de fysieke component van de seksualiteit, die geïntegreerd dient te worden met een optimale ontwikkeling van de sympathische zijnswijze, in de vorm van het liefhebben. Anders gezegd: de seksualiteit is een onderdeel van de veel meer omvattende zinnelijkheid, en deze seksualiteit, in de meest toegespitste vorm van de coïtus, dient geïntegreerd te worden in de ontplooiende zinnelijkheid. In het liefdesleven dient de gehele zinnelijkheid te worden opgenomen, in al haar facetten, en bovendien opgenomen te worden in het sympathische principe, dat zijn volledige ontplooiing bereikt in het liefhebben. Zinnelijk begeren en liefhebben moeten tot een eenheid worden samengesteld.

De tijdelijkheidsbeleving is vooral de beleving van de duur. In de zijns-

wijze van het waarnemen beleeft de mens zijn omgeving — en zichzelf — als driedimensioneel, op een gebruikelijke, dit wil zeggen, door ervaring tot gewoonte geworden afstand. De realisatie is adequaat, afgestemd zodanig dat ze waar is. Treden hierin stoornissen op, dan wordt dit ervaren als ongewoon en ongebruikelijk, en wel subjectief beleefd als vreemd, oneigen, bedreigend angstig. Wij noemen deze fenomenen derealisatie- en depersonalisatiebelevingen. De persoon in kwestie voelt zich vervreemd van zijn omgeving, respectievelijk van zichzelf. Ook hallucineren en wanen berusten op een stoornis van de realisatie, die tekort schiet; om welke reden laten wij voorlopig in het midden.

Het verleden, in deze waarnemende zijnswijze, heeft de betekenis, de zin en wordt beleefd als 'mijn verleden zoals het nu verschijnt', niet als een abstract verleden. Het verleden dat betekenis heeft in waarnemende (en waargevende!) zin is een huidig verleden. Begrijpelijk is daarom, dat het verleden een *actuele* taak vervult, niet een dood verleden is dat roerloos achter ons ligt, maar dat dat verleden altijd méé een rol speelt in ons heden, en een actuele werking heeft die steeds onvoltooid is, nooit klaar en definitief is, nooit ophoudt presentisch 'in te werken', zolang er een heden en een toekomst zijn. Heden en toekomst blijven durig bepaald door het verleden, dat typisch een onvoltooid verleden is. Het is pas voltooid als de persoon is gestorven.

Ook de toekomst beïnvloedt evengoed het heden als het verleden, concreet en reëel. Psychische gezondheid blijkt uit de toegankelijkheid van de toekomst van die bepaalde mens, zodat deze mogelijkheden heeft zich verder te ontplooien. Onze toekomst is een actuele toekomst. Er bestaan in de waarnemende zijnsmodus zinvolle samenhangen tussen verleden, heden en toekomst. Het gaat hierbij om zin-samenhangen en niet om oorzakelijke, causale verbanden. Het waarnemen is het ordeningsprincipe volgens gewoonte, gebruik, bekendheid, vertrouwdheid. Het is schier ongelooflijk als men zich realiseert hoever in deze zijnswijze ons vertrouwen wordt geschonken aan onze medemensen. Men kan hierin zien een 'navelstreng' met de sympathische zijnswijze, waaruit het waarnemen werd geboren. Wij vertrouwen vrijwel blindelings ons leven aan de taxichauffeur, in wiens taxi wij plaats nemen, aan de bakker wiens brood wij eten zonder een ogenblik eraan te denken dat hij ons leven op het spel zal zetten door al of niet moedwillig ongelukken te veroorzaken of ons te willen vergiftigen. Wij vertrouwen op de bouwers van onze huizen, op de constructeurs van onze auto's en vliegtuigen. Wij zijn overtuigd van hun goede trouw en geloven niet dat zij ons willen bedreigen. Wij niet. Maar wel de geesteszieke psychose-lidder, als hij lijdt aan betrekkingswanen, vergiftigingswanen, vervolgings- of beïnvloedingswanen. Zij voelen elektriciteit door de muren heen op zich inwerken om hen ziek te maken, er hangt een giftige reuk in hun huis, de dokter wil hen hypnotiseren om hen in zijn

macht te krijgen, en zo voorts. Hier hebben wij wel met heel andere geesteswerelden te maken. Het waarnemen (respectievelijk waar-geven, zin-geven) is zodanig van kwaliteit veranderd, dat wij niet aarzelen om hun belevingen, die zij ons meedelen, te betwijfelen en voor ziekelijk te verklaren. Voor hen geldt een ander 'waar'. Wij kunnen dit ook omgekeerd beleven. Het gaat er niet alleen om dat wij de mensen kennen, die wij ontmoet hebben, die bij een nieuwe ontmoeting op dezelfde wijze zich voordoen, gewoon, precies zoals anders. En onbekende mensen zijn voor ons onbekenden, zij zijn ons niet ineens onverklaarbaar bekend geworden. In het kort gezegd: wat bekend is blijft bekend, wat onbekend is, moet onbekend zijn. Psychotici kunnen geheel andere situaties beleven. Mensen die hun bekend zijn doen plots zo vreemd, anders, en mensen die zij nog nooit ontmoet hebben, kennen zij. Er is een onteigening opgetreden, iets dat van ons was, ons eigen was, wordt getransformeerd tot iets oneigens. We noemen dit fenomeen een psychotische projectie. Iets wat aan ons eigen was, wordt buiten ons geplaatst. Projectie is de afsplitsing van de bewust beleefde persoonlijkheid. Miskend wordt door de psychoticus dat het ervarene van hemzelf was. De nodige correctie ontbreekt, de projectie wordt niet 'teruggenomen,' zoals het heet. Het is een vorm van de-personalisatie, van verandering van de eigen persoon.

Projectie op zichzelf behoeft nog niet pathologisch te zijn: het kleine kind, dat zich stoot aan een stoelpoot, zegt stoute stoelpoot. Pathologisch wordt projectie als de correctie uitblijft.

De waarnemende zijnswijze is zeer geleidelijk aan zich gaan ontwikkelen, in de vroege jeugd al, door een eigeningsproces en een realisatieproces. Wat ervaren werd, werd waar-genomen, werd vertrouwd, werd ons *eigen*. Omdat het als waar werd ervaren, ja waar werd gemaakt: zingeven en zinnemen gaan hierbij hand in hand. En zo is heel geleidelijk aan in ons een innerlijk beleven, een zijnsmodus ontstaan, die uitgaat van de empirie, de concrete realiteit.

Hoe ontwikkelt zich nu dit waarnemen?

Omdat het hier gaat om een waar-nemings-ordening van reël-concrete aard, wordt dit eigenen, dit verinnerlijken in de concrete realiteit verricht, als het ware *en passant*.

De persoon kijkt het af, doet het na, pikt het op. Hij ziet 'het' of hoort 'het', geeft 'het' realiteitswaarde en -zin, en stelt zich erop in, eigent het zich toe. Zo ontstaan gebruiken, gewoonten, voorstellingen bij iemand: onwillekeurig, welhaast onopgemerkt. Hoe 'leert' hij de omgeving driedimensioneel zien en de tijd in hoge mate nauwkeurig schatten? Het geschiedt *en passant*, niet via een bewust, doelgericht leerproces, waarmee ik wil aangeven dat het niet intentioneel geleerd, door herhaalde welbewuste oefening onder leiding gebeurt, zoals lezen en schrijven op school, zoals rekenen en het leren van aardrijkskunde en geschiedenis.

Hoe gaat dat en passant 'opsteken' in zijn werk? Hoe is dat mogelijk? De betekenisverlening, de zin in dit nemen geschiedt via Gestaltvorming. Hoewel bekend genoeg, wil ik zeer kort de belangrijkste elementen van de Gestaltvorming aangeven. De beleving van het waarnemen verloopt niet via een samenvoegen van elementen tot een synthetisch geheel, maar waarnemen geschiedt via totaliteiten, gehelen. Gestalten zijn zinvolle complexe gehelen, die georganiseerd zijn. Het geheel is meer dan de som der samenstellende delen, terwijl ieder deel zijn eigen aard door en met de rest bezit, en dus elk deel de andere delen beïnvloedt en door deze zelf ook weer wordt beïnvloed.

De georganiseerde structuur wordt door de mens aanstonds, op slag gezien. Het onderscheiden der samenstellende delen is secundair. Hij licht als het ware als een reliëf de Gestalt op uit wat hij om zich heen ziet. Doorgaans wordt juist dat andere, buiten de Gestalt, structuurloos-egaal. Eerst later blijkt dan, als de primaire Gestalt is losgelaten, dat er nog andere Gestalten kunnen worden onderscheiden.

Hoe nu beschikt de mens over deze aanleg om Gestalten te formeren? Want al heel vroeg kan de mens dit, namelijk reeds als zuigeling herkent hij zijn moeder. Dat is het zien van een Gestalt. Dit Gestalten kennen is iets menselijks, ieder mens kan het, heeft er de geschiktheid toe, zoals ook de mens geschikt is, de dispositie heeft, om recht op te lopen. Met andere woorden er kan gesproken worden van een dispositie tot Gestaltvormen die algemeen menselijk is, en ook individueel is. Het individu put uit een collectief en maakt daarvan eigen wat *hij* beleeft, maakt het waar, neemt waar.

In de 'frame of mind' van waarnemen wordt veel wat beleefd wordt niet verbaal ervaren. Veel waarnemen geschiedt buiten alle taal om. Taal is een uitdrukkingsmedium, dat door de mens wordt gebruikt voor de communicatie met zijn medemensen. Maar niet alles wat communicatief ervaren wordt, wordt in de vorm van taal ervaren. Veel van het sympathische en waarnemende ervaren wij buiten de taal om, en vooral deze betekenisverlening wordt terloops en onwillekeurig zich eigen gemaakt.

(3) Betekenisverlening in de derde zijnsmodus, *de reflectieve*, is daarentegen abstract, welbewust aangeleerd, via een abstracte begripsordening, in de vorm van gesystematiseerde stelsels van tekens. Tekens zoals cijfers, letters, notities, formules. Niet als symbolen, wel te verstaan, want symbolen brengen iets tot expressie dat op andere wijze niet mogelijk was. Symboliek is dus iets geheel anders dan begripsordening via tekens.

Dit leren, oefenen, wordt voor een belangrijk deel op school gedaan. Het wordt eigen gemaakt via begripsvorming, niet via rechtstreeks Gestaltwaarnemen. Ook begripsvorming is eigen, maar anders dan het terloops, en passant, verworven eigen bij het waarnemen.

Laat ons vooropstellen dat reflexie niet identiek is met intelligentie. Intelligentie omvat veel meer. Een van de nuttigste omschrijvingen van intelligentie is afkomstig van William STERN, die intelligentie aangaf als het vermogen om oplossingen te vinden voor de problemen die het leven stelt, en van de ervaring gebruik maken bij het oplossen van weer nieuwe problemen en situaties.

Reflexie is een abstracte wijze van communicatie. Het kind leert, via het zich ontplooiend verstand, zich te distantiëren, gaat zich leren losmaken van tijdelijkheid, ruimtelijkheid en particularisme. Want het reflectieve geldt niet zozeer de communicatie in het nu, hier en voor mij alleen, maar geldt juist voor straks, elders en voor anderen ook, het krijgt dus algemene, supra-individuele geldigheid door de abstractie. De reflexie stelt vragen, schept distantie, maakt zich los van temporaliteit en spatialiteit, en streeft naar algemene geldigheid, naar ordening en oriëntatie, niet gericht op de waarneming, maar juist afgewend van waarnemen, naar een communicatie die niet beperkt is door die elementen inherent aan het waarnemend zijn (1).

Merkwaardig is nu, dat gaandeweg het zich gescheiden voelen van het ik van het niet-ik ons zoveel meer vertrouwd is geworden dan het ons verbonden voelen. Bij dit laatste moeten wij ons hierop speciaal instellen, zelfs werkelijk moeite doen om dit verbonden zijn, dit opgaan-in te beleven. Dit komt door de overheersende positie die het denken bij de mens zich heeft veroverd. Het jarenlange inoefenen op school heeft er zeker het zijne toe bijgedragen. Door de sterke ontwikkeling van het reflectieve denken ontstaat er de afscheiding van het ik, hetgeen reeds door het waarnemen was ingeleid. Er ontstaat de splitsing in subject en object, die ons zo vertrouwd is geworden, dat wij bijna gedachtenloos en automatisch aannemen dat die splitsing oorspronkelijk bestaan heeft. In de filosofie is zelfs door DESCARTES deze object-subject-splitsing absoluut gesteld, alsof er nooit een oorspronkelijk sympathisch verbonden zijn tussen persoon en wereld heeft bestaan.

In de reflectieve zijnswijze — ik heb dit uitvoerig beschreven in mijn boek 'De Sympathische mens' (1) waarnaar ik in dit verband verwijs — is de temporaliteit die van de meetbare fysische tijd, de spatialiteit die van de meetbare fysische dimensies. De voorstellingen zijn abstract. Abstracte begripsvorming en tussen-menselijke abstracte communicatie zijn kenmerkend voor deze zijnswijze. Reflectief zijn is een uittreden uit de beleavingsstroom van het leven, een zich afwenden, om in zichzelf gekeerd een zaak te over-denken, om in abstracte tekens vast te leggen en via de formulering met behulp van die tekens de reflectief-abstracte communicatie te bewerkstelligen.

Om een misverstand te vermijden voeg ik hieraan toe, dat er geen sprake is van hiërarchie tussen de drie besproken zijnsmodi. De reflectieve zijnswijze is niet 'beter' of 'hoger' dan de sympathische of de waarnemende en omgekeerd. Zij vullen elkaar aan. Die van de drie

krijgt tijdelijk de dominantie toegewezen in het alternerend intentioneel gericht zijn op hetgeen zich in en om de persoon afspeelt. Welke het meeste geëigend is in een situatie overheerst de twee andere, totdat een van die beide onmiddellijk paraat is om de leiding over te nemen als de behoefte van de veranderde situatie erom vraagt. Daarbij blijven de twee zijnsmodi op de achtergrond niet alleen steeds paraat, maar functioneren door, hun invloed uitoefenend op de dominerende zijnsmodus, deze versterkend of aanvullend waar het nodig is.

Met behulp van bovenstaande concepties worden pathologische fenomenen duidelijker en eenvoudiger te begrijpen. Ik wil mij beperken tot de stoornissen van het waarnemen.

Bij deze stoornissen is de kwaliteit van het *waar* in het waarnemen veranderd. Ik ga voorbij aan stoornissen van het waarnemen zoals illusies, depersonalisatie- en derealisatie-belevingen, aan *déjà-vu*, *déjà-vécu*, *jamais-vu*, *fausse reconnaissance*, *heautoscopie* en *pareidolieën*, en ga niet in op stoornissen van in hoofdzaak temporele of spatiële aard. De bedoeling is om aanstonds in te gaan op twee hoofdvormen van pathologisch gestoord waarnemen, namelijk hallucineren en wanen. Hiermee kom ik terug op hetgeen ik in 1963 hierover heb gepubliceerd. In vele psychiatrische leer- en handboeken kan men lezen dat een patiënt een waan of een hallucinatie heeft. Er bestaan geen wanen of hallucinaties, want dat zijn abstracties. En wij weten dat noch wanen, noch hallucineren een abstract gebeuren is, maar concreet en reëel. Iemand leeft in een staat van hallucineren, iemand leeft in een staat van wanen. Het zijn pathologische vormen van waarnemend zijn. Men heeft nooit een waan, als een bezit, eerder zou men nog kunnen zeggen dat de waan de patiënt bezit. Maar dat is ook onjuist. De patiënt waant, hij bevindt zich in een toestand van waarnemen die we wanen noemen. Het *waar* in het waarnemen van de waanlijder of hallucinant is een 'ongebruikelijk' *waar*, een raadselachtig *waar*. Maar die kwaliteit van raadselachtigheid, zoals bij voorbeeld bij *déjà-vu* of derealisaties, kan verdwenen zijn. Er wordt de patiënt een nieuw inzicht, een nieuwe zin van bepaalde realties, een nieuw *waar* geschonken, maar als zodanig beleeft de patiënt dit niet. Er is een wezenlijke verandering opgetreden in de relatie tussen persoon en wereld. Hallucineren en wanen zijn twee onderscheidenlijke uitingsvormen van éénzelfde grondstoornis, namelijk van psychotisch zijn, doch zij berusten op verschillende belevingswijzen. Hallucineren is volledig gebonden aan de zintuiglijke media. Wat in feite zich voorstellen is, in onze gemeenschappelijke wereld, is voor de psychotische hallucinant *waar-nemen*. Reëel, concreet. Hij voelt de stralen die men op hem heeft gericht, hij proeft het gif dat in zijn eten is gedaan, hij hoort stemmen tot hem spreken terwijl er niemand in zijn kamer aanwezig is, hij ziet Maria voor zich verschijnen als een concrete realiteit.

Daarentegen is wanen allerminst zo innig gebonden aan zintuiglijke media zoals hallucineren. Het berust op een rotsvastе overtuiging in een waar, een zinsverband dat niet strookt met de realiteit van onze gemeenschappelijke wereld.

Er is bij hallucineren en wanen een ander allerindividueelst 'waar' ontstaan, afwijkend van ons gemeenschappelijke 'waar'. Als iemand waant Napoleon te zijn, bedoelt hij niet dat wij zijn mededeling naar de letter moeten opvatten. Hij kan, wat hij te zeggen heeft, het beste uitdrukken door te zeggen dat hij Napoleon is. De patiënt bedoelt er niet hetzelfde mee als wij zouden bedoelen als we zijn uitdrukking overnamen. Dat is de kern van de zaak. De patiënt zegt geen onwaarheid als hij zegt, dat hij Napoleon is. En het is niet inconsequent dat hij tegelijkertijd als hij dit zegt, aardappels schilt in de psychiatrische kliniek. Zijn uitspraak is juist, *in verband waarin de patiënt leeft*. Dat wil zeggen, doordat zijn waarnemen (en waargeven) afwijkend is van het onze. Hij kan zijn waarnemen niet beter uitdrukken in de taal van ons. Zij, wanenden en hallucinanten, gebruiken onze taal, en daarom lijkt het absurd *voor ons* als keizer Napoleon aardappels schilt — maar wanenden gebruiken wel onze taal doch geven die een andere betekenis, omdat die taal moet dienen voor een ander doel dan bij ons (namelijk als middel tot expressie van wat onze gemeenschappelijke ervaring is van onze wereld) namelijk hun waar-nemen verwijst naar een andere wereld, een ander waar, en daarmee is ook hun ervaring veranderd. Eigenlijk zouden zij een eigen, een andere taal dan de onze moeten gebruiken om hun ervaringen daar mee uit te drukken. Maar die taal is niet pasklaar voorhanden om over te beschikken, zoals *de* taal voor ons al klaar stond toen wij werden geboren. Wij hadden die taal slechts te leren, niet zelf te creëren. Men ziet ook wanenden en hallucinanten soms een eigen taal moeizaam opbouwen, bekend als de woord-nieuwvormingen of neologismen, bij voorbeeld bij schizofrenielijders. Maar zelfs in die gevallen creëert de patiënt met behulp van onze taalelementen.

Men ziet ook pogingen tot expressie, en dus tot communiceren, van niet-verbale aard, door houdingen of bewegingen. Wij begrijpen die niet of maar ten dele, wij krijgen enig inzicht zoals wij bij voorbeeld bij een groepje Chinezen die onderling praten en gesticuleren niet ten volle kunnen begrijpen, hoogstens gedeeltelijk, waar zij het over hebben, vooropstellend dat wij geen Chinees kennen.

Daarom is het niet verwonderlijk dat Napoleon aardappels schilt. Want met Napoleon bedoelt de wanende *niet* aan te geven dat hij de historische, de oorspronkelijke Napoleon is. Hij weet heel goed dat die vroeger geleefd heeft, al lang dood is en niet tweemaal leven kan. De wanende drukt er iets anders mee uit door te zeggen dat hij Napoleon is, en wel:

— ten eerste dat het niet betekent dat hij in *onze* betekenis 'waar'

Napoleon is, werkelijk Napoleon is,
— ten tweede dat het niet betekent dat het een allegorische of symbolische uitdrukking is in de zin van 'mijn bestaan is zodanig alsof ik Napoleon ben'.

Neen, er is geen alsof bij. Hoe paradoxaal ook, hij is Napoleon: niet de oorspronkelijke met zijn fameuze levensloop en die al zo'n 150 jaren dood is, maar hij kan, wat hij te zeggen heeft, het beste uitdrukken door te zeggen dat hij Napoleon is, de best mogelijke uitdrukking van een relatief onbekend iets, dat als werkelijk er zijnde wordt erkend. Wat en hoe iemand waant of hallucineert is altijd de meest adequate uitdruktingsvorm met behulp van onze taal van concrete, reële waar-genomen belevingen, zeker niet abstract, in een situatie gekenmerkt door inadequaatheid van uitdrukkingsmiddelen. Het zijn geen verzinsels, geen abstracties, geen irreële belevingen, maar ze zijn concreet-reëel, en die zich onderscheiden van onze waar-genomen concreet reële belevingen. Zij weten heel goed het onderscheid tussen een stem die zij hallucineren en een stem die wij als nabootsing, bij voorbeeld via een verborgen microfoon, hun presenteren. Dit laatste wordt duidelijk als anders, niet als hallucineren beleefd.

Even buiten het psychotisch terrein gaand kunnen wij erop wijzen dat het overeenkomstige geldt voor dromen. Dromen worden verteld in de terminologie van ons wakend waarnemen. Het zijn de beste termen die wij bij de hand hebben, en het geeft iemand ook nageoeg geen moeilijkheden om het droomrelaas van een ander te volgen, omdat iedereen begrijpt en weet dat dromend ervaren heel iets anders is dan wakend ervaren. Er ontstaan geen misverstanden omdat *iedereen* droomt en dus *iedereen* weet wat de ander bedoelt als hij over zijn droombelevingen spreekt in bewoordingen en termen, die anders gebruikt worden voor ervaringen in wakende toestand. Men weet van tevoren, als bij afspraak, dat dromend beleven anders is als wakend beleven, al gebruikt men voor deze verschillende belevingen dezelfde taal.

Maar bij wanen en hallucineren is dat anders. Dat is niet de ervaring van iedereen, dat is niet meer 'normaal', gewoon, gebruikelijk, zoals dromen, maar het is pathologisch, onbekend, ongebruikelijk. Toch moeten ook deze gewaande en gehallucineerde ervaringen worden uitgedrukt. Veelvuldig moet men wanen en hallucineren als verweerpogingen (3) opvatten, die dus expliciet bedoeld zijn communicatief te worden uitgedrukt, meegedeeld, om bruggen te slaan van de geïsoleerde positie, waarin de psychoticus is geraakt, naar onze gemeenschappelijke wereld. Het kan niet anders dan dat de patiënt zich wel moet uitdrukken in gangbare taal, omdat er geen betere uitdrukkingsmogelijkheid is, als is deze inadequaat. Dat zou nog niet zo storend zijn indien wanen en hallucineren algemeen gebruikelijke zijnswijze waren en door alle geestesnormale mensen zouden worden ervaren zoals dromen. Het wanen en hallucineren echter zijn niet algemeen bekend,

en er bestaat dus geen stilzwijgende afspraak van verstandhouding zoals in het geval van dromen. De onderlinge afspraak, de communicatie bij voorbaat, is niet vooraf te maken. Wanen en hallucineren blijven onbegrijpelijk voor ons, van onze wereld uit. Alleen begrijpelijk zijn ze, en dan nog slechts ten dele, vanuit de pathologie van die psychotische wereld van de patiënt. Die psychotische wereld evenwel is uniek, die deelt hij met niemand anders, in tegenstelling tot de dromer, die, hoe fantastisch hij ook mag hebben gedroomd, erop kan rekenen met de taal van het wakende leven zich verstaanbaar te kunnen maken, zich voldoende te kunnen uitdrukken. De wanende, sprekend over zijn unieke waanbelevingen die hij heeft waar-genomen, mist die afspraak, waarop de dromer kan terugvallen bij zijn mededelingen. De wanende wordt hierdoor niet begrepen door zijn omgeving, niet omdat hij onwaarheden spreekt, zich schijnbaar inconsequent gedraagt, namelijk niet naar hetgeen hij ons meedeelt, maar omdat er geen voldoende communicatie bestaat om zijn unieke waar kenbaar te maken aan zijn medemens. Zijn onvoorbereide omgeving kan hem niet begrijpen. Ook wanenden onderling kunnen elkaar evenmin begrijpen, omdat iedere patiënt weer leeft in een unieke, eigen waanwereld, die anders is dan die van andere waanlijders en die geen verband heeft met die andere waanwerelden van andere wanende psychotici.

Voor het hallucineren gaat dit alles evenzeer op. Als iemand in een toestand van delirium tremens zegt ratten over zijn bed te zien kruipen, dan is dat een letterlijk juiste mededeling. Ook al kunnen wij die hallucinatoire belevingen met het aanwenden van geringe suggestie wegwerken. Maar het is geen zien van ratten zoals wij zouden bedoelen wanneer wij zouden zeggen ratten te zien. Het zijn bij de lijder aan delirium tremens andere ratten dan wij gewend zijn; ze lijken waarschijnlijk meer op ratten in een droom beleefd, anders dan ratten gezien in wakende toestand. Nog preciezer gezegd: de ratten gezien in een droom zijn anders dan de ratten die gehallucineerd worden. Hoe die ratten in het delirium tremens worden gezien, beleefd en ervaren worden, kunnen wij niet ten volle begrijpen, omdat wij die ervaring missen. Het is niet nodig om eerst zelf deze ervaringen te hebben opgedaan om de lijder aan delirium tremens te helpen. Integendeel. Wij helpen hem het beste door zelf in onze gemeenschappelijke wereld te blijven. Wij moeten alleen ons goed realiseren de mededelingen van waanlijders en hallucinanten niet letterlijk op te vatten naar de hand van maatstaven van onze wereld. Zij passen niet in onze gemeenschappelijke wereld. Wel blijven deze ervaringen menselijke ervaringen, maar door ons niet ervaren. On-begrijpelijk zijn ze daarentegen ook weer niet, omdat wanen en hallucineren menselijke zijnswijzen blijven en om deze reden een zekere toegankelijkheid blijven behouden.

Waarom bestaan deze twee pathologische zijnswijzen? Waarom zijn er wanenden en hallucinanten? Wij zouden in waarnemen twee modi

kunnen onderscheiden, aan te geven met voorstellen en opvatten, als modi van Gestaltverlening, van zingeving. Voorstellen is een communicatieve zijnswijze *in absentie*, opvatten, of inzichtelijk worden, is een communicatieve zijnswijze *in presentie*. Ik zal dit toelichten. Bij het voorstellen wordt de afwezige of het afwezige gepresenteerd in de voorstelling, die in zijn pathologische vorm van hallucineren niet meer als voorstelling wordt beleefd, maar als rechtstreekse waarneming. Bedoeld wordt nu dat waarnemen omvat dit rechtstreeks waar-nemen, maar ook het onrechtstreeks voor-stellen en opvatten.

Voorstellen is communicatie in absentie. Bij voorbeeld: Een vriend is tijdens diens afwezigheid toch in zekere *zin* aanwezig in zijn lege kamer, zelfs door zijn afwezigheid. Het is een andere soort aanwezig-zijn als wanneer hij er realiter met mij zou zijn. Ik ben met hem in communicatie op een bijzondere wijze namelijk bepaald door zijn reële afwezigheid (ik kan hem niet rechtstreeks waar-nemen). In een andere kamer dan de zijne zou ik dat niet zo beleven. Maar hij blijft een afwezige, die ik mij voor-stel, of beleef in een bepaalde sfeer.

Bij hallucineren beleeft de patiënt die ander concreetweg, rechtstreeks waar-nemend, nu en hier ter plaatse.

Opvatten is communicatie in presentie. Hier gaat het om een andere modus van waarnemen, namelijk om een concrete vorm van betrokken zijn op de zinsamenhang, die inzichtelijk is geworden. Bij wanen is het waar, de zin in de zinsamenhang, psychotisch veranderd, waardoor voor de wanende het inzicht eveneens gewijzigd is.

In de psychose bestaat er voor de patiënt geen keuze meer, geen vrijheid van beleven meer, hij is volledig ondergeschikt geworden aan de transponerende macht van de psychose, die uitmaakt in welke vorm dit beleefd zal worden, welke profilering bepaalde gebeurtenissen en ervaringen gaan krijgen; of de patiënt zal hallucineren of zal wanen. CONRAD heeft gewezen op de overeenkomst met openbaringsbelevingen. Voorop dient te worden gesteld, dat openbaring niet zonder meer religieus behoeft te zijn. Openbaring is mededeling van het Gans Andere. Degene die een openbaring beleeft is een geroepene. Openbaring is geroepen worden. Heil en onheil worden niet slechts afzonderlijk beleefd in een openbaring, maar kunnen ook tegelijkertijd beleefd worden.

Openbaring grijpt de hele mens aan, of het nu een religieuze of een psychotische openbaring is. Vaak heeft openbaring een doel, bij voorbeeld een beproeving van de mens, verleiding, waarschuwing, een opdracht, een boodschap, onheilspellend of heilzaam, maar vaak is er helemaal geen sprake van een bepaald doel!

In zogenaamde primitieve culturen berust alle kennis op openbaring. Krankzinnigheid wordt in de primitieve sfeer met religieus ontzag bejegend, en wordt de geesteszieke als een ingewijde beschouwd en behandeld. Bij de primitieve natuurvölker wordt zeer veel in het religieuze beleefd, zodat zeer veel als openbaring wordt ervaren. Uiteraard

moet men niet openbaring afleiden van onwetendheid. Dat laatste speelt bij de primitieve mens zeker een rol; maar dit gebrek aan kennis is beslist niet alles bepalend en het belangrijkste bij openbaring. Vanzelfsprekend is het zo, dat hoe meer wij samenhangen niet als verrassend en onbegrijpelijk beleven, maar rationeel kunnen verklaren en bevatten, hoe minder 'kans' er bestaat voor openbaringsfenomenen, waarvan het essentiële is het onbegrijpelijke, overweldigend machtige, waartegenover de mens zich nietig voelt, tegenover dit verpletterend machtige Gans Andere. De moderne mens is zó voorzien van een grote en verbrede hoeveelheid wetenschap, dat hij niet spoedig bereid is om zichzelf zijn beperktheid te realiseren. Hierbij speelt verdringing een belangrijke rol. Op overeenkomstige wijze wordt de realiteit van de dood sterk verdrongen in onze huidige geciviliseerde samenleving.

Openbaring betekent tot op zekere hoogte een beëindiging van de verborgenheid; elke openbaring is onthulling, al blijft toch de ondoorgrondelijkheid van het psychotische bestaan. De vraag naar het ontstaan van de psychotische openbaring is de vraag naar de oorsprong van de psychose.

Openbaring is de verschijning van iets dat de mens te kennen geeft: Hier is iets meer dan jij, een macht die de Uwe en het gewone te boven gaat.

Bij hallucineren en wanen komt men veelvuldig dit openbaringsfenomeen tegen. Bij hallucineren neemt de openbaring de verschijning aan van een *apparent* worden der psychose, bij wanen is het een *evident* worden der psychose, het klaar-blijkelijk worden, het duidelijk worden. Het *apparent* en het *evident* worden behoeft niet te samen te gaan met inzicht in het geopenbaarde. De waanbeleving levert slechts inzicht in de vorm van evident worden, van het geopenbaarde als openbaring van iets, van een macht, die zich overigens geheel aan verdere onthulling onttrekt. Omdat psychotisch-worden een radicaal verschillende vorm van in-de-wereld-zijn impliceert, die niet begrijpelijk is en niet aan te voelen is voor het oorspronkelijke, gewone, 'normaal' in-de-wereld-zijn van de geestesgestoorde mens, is dit alleen nog maar te beleven in een vorm van openbaring.

De wanende is een psychoticus, die zich beleeft als iemand die ingewijd is geworden, als een 'initié'.

De hallucinant is nog allerminst ingewijd, hij beleeft de confrontatie met het Gans Andere als een confrontatie met een onbegrijpelijk onvertrouwde, gevoelsmatig vreemde wereld. Hierin is ongetwijfeld een sympathisch element betrokken :de trouw, de oorspronkelijke affectieve verbondenheid is verbroken. Hij beleeft een communicatie, die in werkelijkheid de aanleiding is van een verregaande afbraak van communicatie.

De wanende 'bedingt', stelt zijn eisen aan het waar-zijn en geraakt daarom buiten ons gemeenschappelijk waar-zijn. Hij *geloof*t niet meer

in de ware communicatie, hij is al 'verrückt' (verschoven betekent deze Duitse term, maar ook krankzinnig!) uit onze gemeenschappelijke wereld. Ook bij het wanen bespeurt men een sympathisch element: Ook hierbij kan de trouw zijn verbroken, zoals bij alle paranoïde waanvormingen, maar ook de ondermijning van 'geloof' in de 'ware' communicatie. En liefhebben, in de werkelijke zin van het woord kan noch de wanende, noch de hallucinant, zij zijn daarvoor al te zeer geïsoleerd geraakt, kunnen de medemens niet meer liefhebbend bereiken. De hallucinant wordt overweldigd door het binnendringen van een vreemde, 'ontrouwe' wereld. Hij staat open, verbijsterd, ontdaan door al datgene wat hem wordt geopenbaard, wat hem toe-valt. Als voor hem uitzonderlijk bestemd staat hij bloot aan al het hem toe-vallende, waarbij verbijsterende beelden en gezegden in zijn ziel slaan als meteorieten. Hij is overgeleverd aan het toe-vallende, zijn wereld is die van het al te toevallige. En desondanks is dit verweer! Omdat gepoogd wordt, zij het volkomen onbewust, in communicatie te *blijven*. Alles is beter dan geen communicatie, zoals in het geval van een typisch symptoomarm beeld als dementia simplex, waarvan de prognose zo slechts is, juist door de armoede aan symptomen en door het ontbreken van communicatie.

De wanende is evenzeer een geïsoleerd geraakte zoals de hallucinant, maar bij de wanende is juist alle toeval uit zijn wereld verdwenen. Niets is meer toevallig, alles staat in betrekking tot het overige en tot hetgeen hij ervaart. Om zich te handhaven in zijn psychotisch-zijn verliest de wanende zich in zijn pogen een nieuw maar onwaarachtig waar-zijn in het wanen te creëren: het wanen is een poging om nieuwe communicatie te formeren in zijn psychotisch isolement, maar het is geen 'ware' communicatie, dat wil zeggen die communicatie is niet waar zoals de communicatie van niet-geestesgestoorden. De brug die hij slaat in zijn isolement naar onze wereld, in een vertwijfeld pogen naar een 'dennoch wir', is een uiting van verweer (3), maar dit bevrijdt hem niet uit zijn psychotisch-zijn. De ander wordt niet meer in ware zin opgenomen in die communicatie als een zelfstandige existentie, diens existentie is ontluis-terd, niet gereduceerd, maar 'bevoogd' tot een projectie van de wanende zelf. Daarom, omdat het een verweer is, laat de wanende geen correctie toe, wordt de projectie niet 'teruggenomen'. De andere mens heeft zijn zelfstandigheid en zijn identiteit hierdoor verloren en is identiek geworden aan de wanende persoon zelf: De ander is hij zelf.

Ook de hallucinant verweert zich, door zich te begeven in een communicatie van het al-te-toevallige, een verbijsterende en overrompelen-de zijnswijze. Hij leeft grotendeels in het toeval, hij wordt beheerst en overweldigd door het toeval in de vorm van stemmen, visioenen, lichamelijke belevingen van uitzonderlijke aard, reuk- en smaakervaringen die ongewoon zijn. Schakelt de wanende het toevallige uit, de hallucinant daarentegen leeft juist in het toevallige.

Beide psychotische verweervormen hallucineren en wanen zijn pogin-

gen tot restauratie, tot een herstel van teloorgaande communicatie, door de organisatie, de Gestaltung van een eigen, hoogst individueel en persoonlijk wáár, maar dit gebeurt nooit volledig. Zij zijn nooit geheel de betrekkingen met onze gemeenschappelijke wereld kwijt. Zij leven in twee werelden tegelijk, al prevaleert hun individuele waar over het onze. Hoe kan dit nu? Maakt de hallucinant, maakt de wanende als het ware gebruik van hallucineren en wanen, om hiermee nieuwe bruggen van communicatie tot ons te slaan? Nee, zo is het niet. Het komt en dat klinkt paradoxaal, omdat zij dit hallucineren en wanen *zoeken*. Dit is niet helemaal juist en duidelijk gesteld. Zij zoeken, zij zijn ingesteld, zij dringen naar het psychotische. Dat is niet zonder meer begrijpelijk. Betrekken wij in onze vergelijking andermaal de openbaringen in het religieuze, die wel niet pathologisch zijn en daardoor zich categorisch onderscheiden van pathologische openbaringsfenomenen als wanen en hallucineren, zij zijn onderling toch vergelijkbaar omdat beide fenomenen op openbaring berusten.

Religieuze openbaringen zijn slechts weggelegd voor de gelovige mens. Iemand die niet religieus ingesteld is, die niet gelooft, zal geen religieuze openbaringen beleven. Dat iemand religieuze openbaringen ervaart is juist het bewijs van zijn diepe gelovigheid. Door dit geloof is de gelovige intentioneel gericht op God, dringt hij naar God, zoekt hij God, staat hij open voor een communicatief ingesteld zijn, dat openbaring mogelijk maakt. Het geestelijk klimaat is er voor geschikt.

Zo ook bij de psychoticus. Voordat hallucineren en wanen zich voordoen, is er altijd wel een tijdlang een confrontatie met het psychotische Gans Andere geweest, een verandering is al vagelijk bespeurd, bij voorbeeld in de waanstemming.* Het geestelijk klimaat is geschikt voor psychotische openbaringsbelevingen, de psychoticus is intentioneel gericht op het vreemde, onheilspellende, vagelijk bedreigende psychotisch 'Gans Andere'. De toenemende confrontatie met de zich meer en meer uitbreidende invloed van het psychotische brengt de lijder in een zodanige staat van verandering, waarbij hallucineren en wanen voorbereid werden en nu mogelijk zijn geworden. Deze verandering van de persoon wordt niet beleefd als van het innerlijk uit zich ontwikkelend, maar in de zin dat de buitenwereld om hem verandert, het wordt z gezegd geprojecteerd in de buitenwereld. Het wordt beleefd dat de buitenwereld anders wordt, de mensen hem anders bejegenen, de dingen een andere betekenis krijgen, daar waar hallucineren en wanen in elkaar overgaan. Want ook dat is een realiteit. Het wijst eens te meer op de onderlinge verwantschap van hallucineren en wanen. Ongeweten samenhangen doemen op, die zich aan hem openbaren, als inwerkingen en invloeden

* Dit gebeurt vooral bij psychosen met helder bewustzijn. Er bestaat natuurlijk ook 'onvorbereid' hallucineren, bij voorkeur in toestanden met verlaagd bewustzijn.

die zich aan hem opdringen, en waar zij zich niet aan kunnen onttrekken. Dit gevoel treedt vooral bij hallucineren naar voren, vandaar dat hallucineren altijd met angst gepaard gaat. Angst is een essentieel bestanddeel van hallucineren, zoals men ook van angstbelevingen hoort gewagen bij religieuze openbaringen, waarbij sprake is — zoals KIERKEGAARD het heeft uitgedrukt — van 'der Schrecken und die Gnade': 'die Begegnung mit dem Heiligen, dem 'Numinosen' steht immer in der Ambivalenz des Numinosum fascinans und des Numinosum tremendum'. Voorbeelden hiervan vindt men in de Bijbel te over: 'Toen de leerlingen dit hoorden, vielen zij op hun aangezicht neer en werden zeer bevreesd' (Mat. 17, 1-9).

Bij wanen is het angst-element doorgaans minder sterk dan bij hallucineren, maar ook hierbij is een door angst aangegrepen worden veelvuldig aanwezig. Dat komt hierdoor. Hoe sneller het psychotische zich ontwikkelt in de patiënt, des te meer wordt deze hierdoor overrompeld, des te meer moeite zal hij hebben om zich te handhaven. Bij een zeer snelle ontwikkeling krijgt men een psychisch klimaat van overspoeld worden door de psychose en kan men hallucineren verwachten. Een typisch voorbeeld is het heftige begin van de acute katatonie bij schizofrenie.

Is het tempo van ontwikkeling trager, dan is de zelfhandhaving minder moeilijk, de patiënt krijgt meer tijd om zich te adapteren, zich geleidelijk aan voor te bereiden, totdat de verandering in hem definitief is geworden. Waarschijnlijk is daarom wanen minder met angst beladen dan hallucineren.

Voltrekt zich de ontwikkeling van de psychose nog trager, dan slaat de patiënt omzeggens hallucineren en wanen over. Er is niet zo'n alarmerende situatie. Daarom verdwijnen wanen en hallucineren bij acute psychosen onder de invloed van stabiliserende psychofarmaca, die de alarmtoestand opheffen. Ook kan bij hallucineren de angst verminderen, namelijk als het niet de eerste maal is dat de psychoticus dit beleeft. Dan is de patiënt voorbereid en kan deze zelfs met een zekere bravoure de bijzondere belevingen ervaren. Ik heb dit fenomeen uitvoerig beschreven in mijn pathografie over Arthur Rimbaud (5), waarnaar ik in dit verband verwijs. De belevingen van de eerste schizofrene Schub bewerkstelligen een toestand van hevige vertwijfeling en angst, zoals hij in 'Une Saison en Enfer' heeft beschreven. Dit boekje werd enige maanden na de Schub geschreven en de inhoud ervan geeft de beleving van de beleefde Schub op aangrijpende wijze weer. In 'Les Illuminations' beschreef Rimbaud zijn belevingen tijdens zijn tweede Schub. In dit werk is de angst sterk op de achtergrond gedrongen en overheerst een toon van uitdagende, expansieve overmoed.

Hoe is het dan gesteld als hallucineren en wanen chronisch blijven bestaan? Men kan zich dit het beste voorstellen doordat in die gevallen hallucineren of wanen als onmisbare elementen zijn opgenomen in de

moeizaam geconsolideerde, psychotisch gestructureerde wereld. Daarin fungeert het wanen of hallucineren min of meer als hoeksteen van de psychotisch gereïntegreerde persoonlijkheidsstructuur. Paradoxaal kunnen wanen en hallucineren toch samengaan. Omdat zij beide uitingvormen zijn van éénzelfde grondstoornis, het psychotisch-zijn, kunnen zij tegelijkertijd aanwezig zijn. Het toevallige heeft twee aspecten; namelijk voor de hallucinant valt alles naar hem toe, de waanlijder elimineert het toevallige. Nu kan de patiënt in het meer dan toevallige van zijn hallucineren wanend beleven dat dit niet toevallig is. In deze zin is de schijnbare tegenstelling opgeheven.

Het zal afhangen van de prepsychotische persoonlijkheid van de patiënt, van de aard en intensiteit en het tempo van het psychotisch ziek-zijn, van de snelheid van de desintegratie, de hechtheid van het integratievermogen, van somatische factoren, in welke verschijningsvormen het psychotisch-zijn wordt beleefd: wanend of hallucinerend, of met belevingen van depersonalisatie of van derealisatie, of met wijzigingen in de grondstemming en zo meer.

Niet altijd gaan psychosen gepaard met openbaringsfenomenen. Met name relatief minder ziet men wanen en hallucineren bij organisch-cerebrale psychosen. Bij psychosen, die gepaard gaan met een verlaagd bewustzijn, ziet men regelmatig hallucineren en betrekkelijk zelden wanen. Zeker is dit bij de exogene reactietypen van Bonhoeffer het geval. Het fenomeen openbaring is zeker niet identiek met het begrip psychose! Wat psychose is, weten wij niet. Wel weten wij dat vele psychosen, vooral in hun beginstadia, *revelatief* beleefd worden, op voorwaarde dat er geen belemmeringen bestaan. Deze belemmeringen bestaan uit:

1 — een proces van geestelijke aftakeling, zoals dementie, en ruim genomen alle organisch-cerebrale stoornissen;

2 — een verlaging van het bewustzijn kan de revelatieve beleving van een psychose verhinderen; dit behoeft allerminst het geval te zijn, want bij voorbeeld bij toestanden met sterk gestoord bewustzijn, zoals bij delirien, treedt altijd hallucineren op; maar waanvorming wordt wel sterk belemmerd door verlaagd bewustzijn; hierdoor is het niet mogelijk om tot een creatie te komen, zoals wanen tenslotte is; hallucineren is een meer rechtstreeks zintuiglijk bepaald en meer passief beleefd dan het actieve wanen;

3 — manische afleidbaarheid en gedachtenvlucht verhinderen sterk zowel hallucineren als wanen; voor het wanen kan de patiënt door afleidbaarheid en gedachtenvlucht niet tot voldoende creatieve concentratie komen;

4 — een schizofreen proces kan fragmentatie teweeg brengen in het wanen, zodat men onsamenhangend, incoherent, en niet-systematisch wanen ziet ontstaan, type dementia paranoïdes.

Noch bij neurosen, noch bij psychopatieën komen openbaringsfeno-

menen voor. Wanen en hallucineren behoren uitsluitend bij psychosen. Depersonalisatie en derealisatie komen, zij het in andere, meer subjectief beleefde vorm doorgaans, voor bij neurosen, by psychasthenie. Psychotische depersonalisaties en derealisaties zijn zeker van een andere orde dan die bij neurosen of bij psychasthenie. Ook onderling zijn depersonalisaties bij psychosen fundamenteel anders. Bij voorbeeld depersonalisatie bij schizofrenie is iets geheel anders dan depersonalisatie bij manie of melancholie. De gedepersonaliseerde echter heeft in het algemeen wel de beleving 'ontwijd' te zijn, uit zichzelf gedreven te zijn, zichzelf niet te zijn. In zoverre staan derealisatie en depersonalisatie als ontwijdingsfenomenen tegenover de inwijdingsfenomenen van hallucineren en wanen. Maar ook hier weer, schijnbaar paradoxaal, kunnen depersonalisatie en derealisatie enerzijds, toch samengaan met wanen en hallucineren, ondanks de tegenstellingen die er bestaan, zoals die ook tussen wanen en hallucineren onderling bestaan. Ontwijding en inwijding berusten bij de psychoseliuder eveneens op eenzelfde grondstoornis, het psychotisch-zijn. De gedepersonaliseerde en gederealiseerde zijn hun tehuis, hun 'woning' kwijtgeraakt, zij zijn ontheemd, zij zijn uitgestoten. De beleving van deze ontheemding, en uitstoting, van dit isolement is *als beleving* bij wanen en hallucineren anders, maar wanenden en hallucinanten zijn evengoed uitgestoten en ontheemden. Bij hen wordt deze beleving door hun verweer bestreden en wordt de ontwijding 'overdekt' door de inwijding, door deze nieuwe vormen van openbaringscommunicatie.

Wat nu in het algemeen waarnemen in wezen is en hoe de ontwikkeling daarvan in het individu zich voltrekt vergt een nadere beschouwing. Dit omvat evenwel een zodanig omstandige uiteenzetting, dat ik het mij voorbehoud deze in een afzonderlijke publicatie te brengen.

SAMENVATTING

Dit artikel is een revisie van vroeger gepubliceerde opvattingen over wanen en hallucineren en geeft bovendien een aanvulling op de zijnswijzen van bewustzijn zoals deze destijds door de auteur in zijn boek 'De Sympathische Mens' werden behandeld.

Bewustzijn wordt aangegeven als bewust wijze van zijn. Er zijn drie zijnsmodaliteiten, de sympathische, de waarnemende en de reflectieve, waarvan een altijd domineert over de beide andere. Deze dominantie is transitief. Van de stoornissen van waarnemen worden speciaal wanen en hallucineren behandeld in verband met bovenstaande conceptie.

SUMMARY

This article is a revision of earlier published conceptions about hallucinating and deluding, and moreover gives an amplification of the modalities of being conscious as the author has expounded in his book 'De Sympathische Mens'.

There exist three modalities, the sympathetic or original mode of being conscious, secondly the perceiving and thirdly the reflective modes. One of these dominates temporarily the other two, but this domination is transitive, that is to say in adequate relation with the requirements and restrictions of environment and situation.

Especially hallucinating and deluding, as modes of pathological perceiving, are treated extensively in the light of this conception of transitive consciousness.

LITERATUUR

Verwezen wordt naar de literatuurlijsten die men aantreft in de volgende publicaties van de schrijver:

- 1 Verbeek, E. *De Sympathische Mens*, Utrecht 1962.
- 2 Verbeek, E. Wanen en Hallucineren, Ned. T. Psychol. 18, 1963 p. 103-130. Herdrukt in *Psychiatrische Perspectieven*, Gent 1970.
- 3 Verbeek, E. Défense Résistance, L'Evolution Psychiatrique 1965, p. 317-344. Herdrukt in *Psychiatrische Perspectieven*, Gent 1970, onder de titel Afweer en verweer.
- 4 Verbeek, E. De Taak van de Psychiater, in *Psychiatrische Perspectieven*, Gent 1970.
- 5 Verbeek, E. *Arthur Rimbaud. Een pathografie*. Amsterdam 1957.

VERANTWOORDING

De 15e jaargang wordt geopend met deel I van een uiteenzetting van de Gentse hoogleraar dr. E. Verbeek aangaande 'het overgankelijk bewustzijn' (deel II verschijnt in de februari-aflevering).

De bijdrage van collega Hoekstra is een oorspronkelijk artikel over een psycho-analytisch onderwerp.